

«Owazaň Çyn-Maçyn daglar aşasy...» / makalanyň dowamy

Category: Kitapcy, Taryhy makalalar

написано kitapcy | 22 январа, 2025

"Owazaň Çyn-Maçyn daglar aşasy..." / makalanyň dowamy «OWAZAÑ ÇYN-MAÇYN DAGLAR AŞASY...»

Taryhy maglumatlaryň şaýatlyk etmegine görä, tanlar hunlaryň-oguzlaryň nesilleri bolup, olar Demirgazyk Hytaýda uly abraýdan we täsirden peýdalanan oguzlaryň hytaýlaşan Li neberesinden gelip çykypdyrlar. Olar asyrlaryň dowamynda Hytaýyň demirgazygyndaky döwletleriň taryhynda görnükli orun eýeläpdirliler. 400-nji ýylda şu nesilden bolan Li Hao Hytaýyň demirgazyk-günbataryndaky Ansi we Dungan welaýatlarynyň häkimi bolupdyr. Beý Liýan döwletiniň gowşanlygyndan peýdalanyň, Li Hao Liýançžou şäherini özüne paýtagt edinip, Si Liýan döwletini esaslandyrypdyr. 422-nji ýylda Li Haonyň döwleti günortaly hunlar-oguzlar tarapyndan eýelenipdir we Li neberesi ýene-de öňküleri ýaly gullukçy maşgala öwrülipdir. Li neslinden bolan gullukçylar, Hytaýyň V-VI asyrlardaky döwletleri bolan Toba-Weý we Beý-Çžou döwletleriniň döwründe-de abraýly derejeleri we orunlary eýeläpdirliler. Li neberesinden bolan serkerdeler we döwlet gullukçylary hökümdarlaryna wepaly gulluk edipdirler we şonuň üçin hem uly wezipeleri-derejeleri eýeläpdirliler. Ahyrsoňy, bu nebere Hytaýyň 28 basgançakdan durýan döwlet gulluk derejeleriniň üçünjisi bolan «Tan gun» derejesine mynasyp bolupdyrlar. Li nesilşalygynyň 618-nji ýylda esaslandyran Tan döwletiniň ady hem şol gulluk derejesiniň adyndan gelip çykypdyr. Şeýlelikde, 200 ýyldan-da gowrak wagtyň içinde tan neberesi, bu sebitde ýaşaýan oguzlar, ýerli hytaýlylar bilen garyşyp, aýratyn bir halkyýeti emele getiripdirler. Göktürkmenler olary «tabgaç» diýip atlandyryýardylar. Hytaýlylar bilen gyz alyp, gyz berşip hytaýlaşsalar-da, Li neberesinde oguz döp-dessurlaryna uly hormat goýlupdyr. Bu barada ygtybarly taryhy çeşmelere

esaslanmak bilen bir hatarda, abraýly alymlaryň çykaran ylmy netijelerine salgylanmagam örän ýerlikli. Rus alymy L.N.Gumilýow şeýle ýazýar:

«Tanlar iki taraplaýyn gelip çykyşy bolan nesilşalykdyr. Ony esaslandyran Li Ýuan çarwa döp-dessurlary bilen hoşlaşmadyk, hytaýlaşan türk[men] bolupdyr. Egindeşleri hem onuň özi ýalydy we olar häkimiýete öz adamlaryny getirdiler».

Göktürkmenleriň hökümdary Sibir han (608-619 ý.ý.) bolupdyr. Suýlara garşy göreşýän hytaýly serkerdeleriň biri bolan Go Szy-he Hytaýyň demirgazygyndaky suýlaryň bellän häkimini agdaryp, özüni hökümdar diýip yglan edipdir we Sibir hana goşulypdyr. Ol göktürkmen hökümdaryndan hytaýlydygyna garamazdan, oguzlaryň «Böri şat» («Böri şazada») derejesini göwünjeňlik bilen alypdyr.

Günbatar Ordosda ýerleşýän Şofan galasynyň serkerdesi Liýan Şi-du hem Sibir hana sygnypdyr. Ol hem öz serkerdelik edýän welaýatynda häkimiýeti suý dikmeleriniň elinden alypdyr we Liýan nesilşalygyny esaslandyrypdyr. Sibir hana ýapja bolmak bilen, Liýan Şi-du göktürkmen hanyndan oguzlaryň «Bilge han» derejesini alypdyr.

Göktürkmenlerden goldaw alan hytaýly serkerdeleriň ýene biride Gündogar Ordosyň Maýi galasynyň serkerdesi Lýu U-çžoudy. Hytaýly serkerde öňki dikmäni agdarypdyr we özüni hökümdar diýip yglan edipdir. Öz ýagdaýyny berkitmek üçin Sibir handan kömek sorapdyr. Göktürkmen hany oňa goşun we ýüzüne möjegiň altyn kellesi çekilen baýdak beripdir we oňa «Suý neslini ýykan han» derejesini beripdir.

Suýlara garşy durýan esasy güýçlere, tan nesilşalygynyň düýbünü tutujy, meşhur serkerde Li Ýuan baştutanlyk edipdir. Onuň goşunynda köp sanly göktürkmen ýigitleri hen gulluk edýärdiler. Netijede göktürkmen hökümdary Sibir hanyň (608-619 ý.ý.) ýakyndan goldamagynda, Li Ýuan 617-nji ýylda suýlaryň paýtagty Çanan şäherini eýeleýär, bu wakadan bir ýyl geçenden soň bolsa, ol Tan hökümdarlygynyň esaslandyrylýandygyny yglan edýär. Göktürkmen hökümdary Sibir han Li Ýuany goldamak we

onuň goşunlaryny güýçlendirmek üçin, täze dörän döwletiň paýtagty Çanana 2.000 sany at, täze hökümdary garşydaşlaryndan goramak üçin bolsa, gowy ýaraglandyrylan 2.000 atlyny iberipdir. Häkimiýeti doly ele alandan soň, Li Ýuan ýurtda giň günä geçişlik yglan edipdir, suýlaryň döwründäki ýowuz kanunlar ýatyrylypdyr. Döwlet ammarlary horluk çekýän ilat üçin açylypdyr, köşk haremhanalaryndaky gyzlar bolsa, öz maşgalalaryna gaýtarylyp berlipdir. Esgerlere ilaty talamaklyk, sütem etmeklik gadagan edilipdir. Suý kanunlarynyň deregine Li Ýuan (618-626 ý.ý.) täze kanunlary girizipdir. Kabul edilen kanunlara görä, «Tan nesilşalygynyň taryhy» eserinde aýdylyşy ýaly, «ganhorlar, talaňçylar, dönükler we topalaňçylar ölüme höküm edilipdir».

Li Ýuandan soň, tan tagty onuň edenli ogly, serkerde Li Şi-mine (626-649 ý.ý.) miras galypdyr. Li Şi-miniň dolandyran ýyllarynda göktürkmenleriň döwletiniň gündogar bölegi hem Tan döwletiniň düzümine giripdir. Emma 682-nji ýylda Gutlug Ilteriş han (682-693 ý.ý.) Göktürkmen döwletini gaýtadan dikeldýär we iki döwletiň arasynda täze gymmatlyklara esaslanýan syýasy-ykdysady we medeni gatnaşyklar ýola goýlupdyr.

Göktürkmenler garyndaşlary bolan tan nesilşalygyny günlerde goldapdyrlar. Li Şi-miniň ogly Gaoszuň (649-683 ý.ý.) dolandyran ýyllarynyň ahyrlarynda köşkdäki patyşanyň hytaýly aýalynyň täsiri güýçlenipdir. Gaoszun ölenden soň, onuň ogly Çžunszun (683-710 ý.ý.) patyşa diýlip yglan edilipdir. Emma patyşa aýal U köşkdäki wezipelere hytaýlylary çekip ugrapdyr. Onuň maksady keseki asly bolan tanlary bütinleý ýok etmekdi. Şonuň üçin hem şa aýaly U 684-nji ýylda tan neslinden birnäçe şazadany ýok edipdir, 689-njy ýylda bolsa, tan nesilşalygynyň adyny dolandyryşdan aýrypdyr. Bir ýyldan soň U özüni patyşa diýip yglan edipdir. Tan nesilşalygy üçin şeýle pajygaly döwürde göktürkmenler olara hemaýat beripdirler. Üstesine-de, bu döwürde Hytaýyň üstüne mongol taýpalary hem talaňçylykly ýörişleri geçiripdirler. Göktürkmen hökümdary Gapagan han (693-716 ý.ý.) basybalyjylary derbi-dagyn edipdir we Hytaýy halas edipdir. Ahyrsoňunda Gapagan hanyň hyzmaty bilen tan

tagtynyň kanuny mirasdary bolan Çžunszun häkimiýete getirilipdir.

Hançžou, Kaýfyn, Ýançžou, Çendu, Çançžou, Suçžou ýaly häzirki döwürde-de meşhur merkezler hasap edilýän uly şäherler hem hut tan hökümdarlygy döwründe peýda boldy. Tan nesilşalygynyň dolamdyran döwründe Hytaýda Li Bo (699-762 ý.ý.), Di Fu (712-770 ý.ý.), Wan Weý (701-761 ý.ý.), Bo Szýuý (778-846 ý.ý.) ýaly ajaýyp şahyrlar ösüp ýetişdi.

Ata-babalarymyzyň döreden medeni hem-de ruhy gymmatlyklaryna Hytaýda hemişe-de uly gyzyklanma bildirilipdir. Bu gyzyklanma has hem tanlaryň döwründe güýçli bolupdyr. Li Şi-miniň dolandyran ýyllarynda hytaý-oguz sözlügi çap edilipdir. Gynançly ýeri, bu gymmatly kitap biziň günlerimize gelip ýetmändir. Hytaýda oguz sazlary hem patyşalaryň we köşk adamlarynyň çuň söýgüsine mynasyp bolan inçe sungat hasaplanypdyr. Dogrusy, oguz sazlary şindi Hytaýdaky Beý-Çžou döwletiniň döwründe-de (557-581 ý.ý.) baýramçylyklarda, dabaralarda we toý-meýlislerde köşk sazandalar topary tarapyndan yzygider ýerine ýetirilipdir. Köşkde geçirilýän dabaralarda we meýlislerde oguz sazlarynyň astynda oguz tagamlaryny hödürleýärdiler. Tan hökümdarlary döwründe oguz sazlary doly ykrar edilipdir we Hytaýda köşk durmuşynyň adaty bir gymmatlygyna öwürlipdir. Tanlaryň döwründe-de, ondan soňky döwürlerde-de goýun-geçi, sygyr we ýylky eti, süýt, gatyk, süzme, gurt, gaýmak, peýnir, aýran we sargan hytaýlylaryň söýgüli höregine öwürlipdir.

Ata-baba goňşy oturan oguzlar we hytaýlylar biri-biriniň ýurtlarynda-da ýaşapdyrlar. Şeýdip, halklar garyndaş bolýardylar. Hytaýda tan nesilşalygy häkimiýet başyna gelenden soň, suýlaryň döwründe ýurduny taşlap, göktürkmenleriň ýurduna ýaşamaga gaçyp giden 80 müň hytaýly ýurduna dolanyp gelipdir. «Tan nesilşalygynyň taryhy» eseriniň berýän maglumatlaryna görä, VII asyryň 20-nji ýyllarynda Tan döwletiniň paýtagty Çananda 10 müň oguz maşgalasy ýaşaýan eken. Ýeri gelende aýtsak, Hytaý häzirki döwürde-de türkmenleriň kowçum-kowçum bolup ýaşaýan ýurtlarynyň biridir. Göktürkmenleriň geýim-gejimi, hüý-häsiýetleri hytaýly begzadalary imrindiripdir we

ýaraşykly geýinmekde oguzlara eýeripdirler. Oguzça geýinmeklik, soňa baka çanan köşgüne-de aralaşypdyr we hytaý jemgyýetiniň iň ýokary gatnaklarynda çalşyp bolmajak adata öwrülipdir.

Oguzlaryň gögümtil we gyzyl-goňras donlarynyň (gyrmyzy don bolmaly), donuň üstünden guşalýan gaýyş kemeriň, tan eýýamynyň adaty düzgünine öwrülendigini XX asyr hytaý taryhçysy Lýu Mao-szaý belleýär. Ýöne hemme zatdan beter, hytaýlylara oguzlaryň ak öýi ýaraýardy. Sebäbi Demirgazyk Hytaýyň aňzakly gyşlarynda içi gor ýaly oguz öýleri, hytaýlylaryň süňňüni gyzdyryp bilmeýän pagsadan edilen jaýlaryndan has kämil we oňaly hasap edilipdir. Mysallardan görnüşi ýaly, iki halkyň dosylukly gatnaşyklaryna päsgel bermek üçin, gadymýetde gurlan Beýik Hytaý diwary, türkmenleriň we hytaýlylaryň ysnyşykly gatnaşyklara bolan islegleriniň netijesinde, sözüň doly manasynda böwsülipdir.

Hytaýlylar türkmen ak öýlerini «gök öý» ýa-da «gök küme» diýip atlandyryýardylar. «Gök küme» ýa-da «gök öý» hytaýlylar gadymy oguzlaryň ýeke-täk hudaýy bolan Gök Taňryny göz önünde tutup aýdýardylar. Asyrlaryň dowamynda türkmenlerde daşdan, pagsadan, bişen kerpiçden we agaçdan edilen öýler bolupdyr. Ýöne maldar türkmenler üçin çarwa ak öýünden amatly zat ýok. Biziň gürrüňini edýän döwürlerimiz, aýratyn hem tanlaryň döwründe, oturymly hytaý durmuşynda oguz ak öýleri uly isleglerden peýdalanyndyr. Ýaşamak üçin amatlydygy, gysyna ýyly bolýandygy üçin özüni oňarýan her bir hytaýly ak öý edinmäge çalyşýardy.

Türkmen üçin ak öý iň mähriban gymmatlyklaryň biri. Ony näçe taryp etseňem az. Geliň, beýik hytaý şahyry Bo Szýuý-nyň (778-846 ý.ý.) türkmeniň ak öýüniň waspyny ýetirişine gulak asalyň.

■ Gögüň öýi

Şeýledir bu öýüň durky-düzümi:
Goýun ýüňündendir durluk, üzügi.

Ussalar oýlapdyr süňňi-tärini,

Taldan ýasapdyrlar tüýnük, tärimi.

Ak öýi gurdular dury düzlükde,
Gök ota bürenen giň tekizlikde.

Gurluşy tegelek, ýok onuň burçy,
Gyş gelip, agaçlar baglanda burjy.

Syrgyn gar içine syrap bilenok,
Harasat, tüweleý yrap bilenok.

Aýly gije onuň kölgesi gowy,
Ojakdaky oduň şuglasy gowy.

Täsin agşamara asmana garşy,
Tüssäniň tüýnükden uzalyp barşy.

Bu öý göýä gonan ýaly arşdan,
Bu öý men han köşgüne çalyşman.

Hytaýly şahyr Bo Szýuý orta tapda we üpjünçilikde ýaşayan sähraýy oguzyň ak öýüniň gürrüni edýär. Emma oguz hanlarynyň hem-de begzadalarynyň ýaşayan ak öýleri aýratyn tapawutly bolupdyr. Içki bezeginiň nepisligi we baýlygy bilen olar kese ýerli gezendeleri-de aňk edýärdi. Han öýüniň baýlyguna we onuň içinde ýaşayyş üçin döredilen şertlere, Göktürkmen hökümdary Istemi hanyňkyda (554-576 ý.ý.) bolup gören, ömrüni Wizantiýa patyşalarynyň köşgünde geçiren rumly taryhçy Menandr Protektor hen haýran galypdyr.

Türkmen we hytaý halklarynyň taryhy geçmişinden mälim bolşy ýaly, asyrlaryň dowamynda iki milletiň arasynda hoşniýetli goňsuçylyk gatnaşyklary höküm sürüpdir, dörediji milletler hökmünde birek-birekden öwrenipdirler, birek-birege öwredipdirler. Şu ýerde Saparmyrat Türkmenbaşynyň «Ruhnamasynda: «Men Birleşen Milletler Guramasynyň döredilmeginiň 50 ýyllyk dabarasyna hemişelik Bitaraplyk şygarymyzy dünýä yglan edenimde, oguzlaryň-türkmenleriň, seljuklaryň ýaýran sebitindäki medeniýetlerde miras paýymyzyň bardygyny ýöne ýere aýtmadym» diýip, ýazan setirlerinde çuňňur

ylmy hem-de taryhy esaslaryň ýatandygyny aýratyn nygtamak gerek».

Milli Garaşsyzlygymyza eýe bolanymyzdan soň halkymyzyň gadymyýetde Çyn-Maçyna uzan taryhy ýoly gaýtadan dikeldildi. Garaşsyz Türkmenistanyň Ilkinji Prezidenti Saparmyrat Türkmenbaşy 1992-nji we 1998-nji ýyllarda Hytaý Halk Respublikasynda resmi saparda bolmak bilen, gözbaşlary gojaman geçmişiň jümmüşinden gelýän, many-mazmuny dost-doganlyga ýugrulan türkmen-hytaý gatnaşyklaryna giň ýol açdy. Hytaýyň hökümet ýolbaşçylary hem şanly Garaşsyzlygymyzyň ýyllary içinde biziň ýurdumyza birnäçe gezek resmi sapar bilen geldiler. Hytaýyň işewür toparpary Türkmenistanda alnyp barylýan bimöçber uly işlere öz mynasyp goşantlaryny goşýarlar. Täze müňýyllyga gadam goýan iki dostlukly döwletiň arasyndaky dostlukly syýasy, özara bähbitli ykdysady we ýygjam medeni gatnaşyklar ýyl-ýyldan pugtalanýar.

Aziýanyň merkezinde ýerleşýän Garaşsyz hem baky Bitarap Türkmenistan döwletinden bu gün dünýäniň çar künjegine, şol sanda gadymy Çyn-Maçyna-da dostluk ýollary uzaýar. Ol ýollar türkmeni dostluk-doganlyga, ösüslere äkidýän, ony dünýä tanadýan ýollardyr. Taryhy ykballary köp babatda meňzeş türkmen we hytaý döwletleri XX asyryň ahyrlarynda we XXI asyryň başlarynda ykdysady ösüşiň depgini boýunça dünýäde öňdäki orunlara çykdylar. Bu gün iki dostlukly döwletleriň gazanýan haýran galdyryjy üstünliklerine dünýä guwanýar. Sebäbi XXI asyr türkmen halkynyň Altyn asyry bolsa, 100 ýyllyk maksatnamanyň (1949-2049 ý.ý.) üstünde işleýän hytaýlylar üçin hem rowaçlyk eýýamy bolar. Nesip bolsa, bu şeýle-de bolar!

Jumadurdy ANNAORAZOW,

Magtymguly adyndaky TDU-nyň kafedra müdiri, taryh ylymlarynyň kandidaty.

edebiyatwesungat_2005 Taryhy makalalar